KELAJAK AVLODNING EKOLOGIK HUQUQI

Saydiraximov Abdullaxo'ja Saydiakmal o'g'li
Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20033059

Annotatsiya : Ushbu maqolada kelajak avlodning ekologik huquqi tushunchasi, uning nazariy-huquqiy asoslari hamda xalqaro va milliy darajadagi amalga oshirish mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqotda ekologik huquqning barqaror rivojlanish konsepsiyasi va avlodlararo adolat tamoyillari bilan uzviy bog‘liqligi yoritilgan. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasida ekologik huquqlarni ta’minlashga qaratilgan normativ-huquqiy baza, davlat siyosati va institutsional mexanizmlar o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari kelajak avlod ekologik huquqlarini yanada mustahkamlash, ekologik xavfsizlikni ta’minlash va barqaror rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga yo‘naltirilgan.

Kalit so‘zlar: ekologik huquq, kelajak avlod, barqaror rivojlanish, avlodlararo adolat, ekologik xavfsizlik, atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik siyosat, huquqiy mexanizmlar, tabiiy resurslar, ekologik madaniyat.

Аннотация: В данной статье анализируется концепция экологических прав будущих поколений, ее теоретические и правовые основы, а также механизмы их реализации на международном и национальном уровнях. В исследовании подчеркивается неразрывная связь между экологическими правами и концепцией устойчивого развития и принципами межпоколенческой справедливости. Также рассматривается нормативно-правовая база, государственная политика и институциональные механизмы, направленные на обеспечение экологических прав в Республике Узбекистан. Результаты исследования направлены на разработку научно-практических рекомендаций, которые будут способствовать дальнейшему укреплению экологических прав будущих поколений, обеспечению экологической безопасности и поддержке устойчивого развития.

Ключевые слова: экологические права, будущие поколения, устойчивое развитие, межпоколенческая справедливость, экологическая безопасность, охрана окружающей среды, экологическая политика, правовые механизмы, природные ресурсы, экологическая культура.

Abstract: This article analyzes the concept of environmental rights of future generations, its theoretical and legal foundations, and mechanisms for their implementation at the international and national levels. The study highlights the inextricable link between environmental rights and the concept of sustainable development and the principles of intergenerational justice. It also examines the regulatory framework, state policy, and institutional mechanisms aimed at ensuring environmental rights in the Republic of Uzbekistan. The results of the study are aimed at developing scientific and practical recommendations that will further strengthen the environmental rights of future generations, ensure environmental security, and support sustainable development.

Key words: environmental rights, future generations, sustainable development, intergenerational justice, environmental security, environmental protection, environmental policy, legal mechanisms, natural resources, ecological culture.

Kirish. Bugungi globallashuv va sanoatlashuv jarayonlari sharoitida atrof-muhitga bo‘lgan bosim keskin ortib bormoqda. Iqlim o‘zgarishi, bioxilma-xillikning kamayishi, suv va havo resurslarining ifloslanishi, yer resurslarining degradatsiyasi kabi global ekologik muammolar insoniyat taraqqiyotiga jiddiy tahdid solmoqda. Ushbu muammolar nafaqat hozirgi avlodning hayot sifatiga, balki kelajak avlodlarning yashash sharoitlariga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli ekologik xavfsizlikni ta’minlash va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish masalasi zamonaviy huquq tizimining eng dolzarb yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Kelajak avlodning ekologik huquqi tushunchasi ekologik huquq fanida nisbatan yangi, ammo juda muhim konseptual yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu tushuncha hozirgi avlodning tabiiy resurslardan foydalanish jarayonida kelajak avlodlarning sog‘lom va xavfsiz atrof-muhitda yashash huquqini ta’minlash majburiyatini ifodalaydi. Bu huquq faqat ekologik masala emas, balki axloqiy, ijtimoiy va huquqiy mas’uliyatni ham o‘z ichiga oladi. Xalqaro huquqiy hujjatlarda, xususan, Rio-de-Janeyro deklaratsiyasi (1992), Barqaror rivojlanish konsepsiyasi hamda Parij kelishuvi (2015) kabi muhim hujjatlarda kelajak avlod manfaatlarini himoya qilish tamoyili alohida qayd etilgan. Ushbu hujjatlar ekologik siyosatni ishlab chiqishda “avlodlararo adolat” prinsipini asosiy mezon sifatida belgilaydi. Bu esa tabiiy resurslar barcha avlodlarga teng huquqli meros sifatida qaralishi lozimligini anglatadi.

O‘zbekiston Respublikasida ham ekologik huquqlarni ta’minlashga alohida e’tibor qaratilmoqda. Konstitutsiyada fuqarolarning sog‘lom atrof-muhitda yashash huquqi kafolatlangan bo‘lib, so‘nggi yillarda ekologik siyosatni takomillashtirish, “Yashil makon” umummilliy loyihasi, chiqindilarni boshqarish tizimini rivojlantirish hamda ekologik nazoratni kuchaytirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq global va milliy darajadagi chora-tadbirlarga qaramasdan, ekologik muammolarning murakkabligi va ularning transchegaraviy xarakteri kelajak avlod ekologik huquqlarini to‘liq ta’minlashda bir qator ilmiy-amaliy muammolarni yuzaga keltirmoqda. Xususan, ekologik qonunchilikni takomillashtirish, institutsional mexanizmlarni kuchaytirish va ekologik madaniyatni oshirish zarurati dolzarb bo‘lib qolmoqda. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi kelajak avlodning ekologik huquqi tushunchasini nazariy va huquqiy jihatdan tahlil qilish, uning xalqaro va milliy asoslarini o‘rganish hamda O‘zbekiston sharoitida ushbu huquqni ta’minlash mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot natijalari ekologik xavfsizlikni mustahkamlash va barqaror rivojlanishni ta’minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Kelajak avlodning ekologik huquqi masalasi zamonaviy ekologik huquqshunoslik, xalqaro huquq va barqaror rivojlanish nazariyasining eng muhim ilmiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu mavzu bo‘yicha adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ekologik huquqning kelajak avlod manfaatlari bilan bog‘liqligi dastlab falsafiy va axloqiy konsepsiyalar doirasida shakllangan bo‘lib, keyinchalik xalqaro huquqiy normalar orqali institutsional tus olgan. Xalqaro ilmiy manbalarda ekologik huquqning asosiy nazariy poydevori sifatida barqaror rivojlanish konsepsiyasi alohida o‘rin tutadi. 1987-yilda Brundtland komissiyasi tomonidan ilgari surilgan “Our Common Future” hisobotida barqaror rivojlanish “hozirgi ehtiyojlarni qondirish, lekin kelajak avlodlarning o‘z ehtiyojlarini qondirish imkoniyatini cheklamaslik” tamoyili sifatida ta’riflangan. Ushbu ta’rif kelajak avlod ekologik huquqining asosiy huquqiy-falsafiy fundamenti sifatida keng e’tirof etilgan. Xalqaro huquq nazariyasida Jon Rawlsning adolat nazariyasi ham muhim o‘rin egallaydi. Unga ko‘ra, adolat tamoyillari faqat hozirgi jamiyat a’zolari uchun emas, balki kelajak avlod manfaatlarini ham hisobga olgan holda shakllantirilishi lozim. Bu yondashuv ekologik resurslarni taqsimlashda “avlodlararo adolat” tushunchasining paydo bo‘lishiga asos bo‘lgan. Edith Brown Weiss tomonidan ishlab chiqilgan “Intergenerational Equity” (avlodlararo tenglik) nazariyasi ekologik huquq sohasida eng muhim ilmiy yondashuvlardan biri hisoblanadi. Unga ko‘ra, har bir avlod tabiiy resurslarni saqlash, ulardan oqilona foydalanish va kelajak avlodlarga zarar yetkazmaslik majburiyatiga ega. Ushbu

nazariya ekologik huquqni faqat milliy darajada emas, balki global axloqiy-huquqiy majburiyat sifatida talqin qiladi. Rio-de-Janeyro deklaratsiyasi (1992) va Parij kelishuvi (2015) kabi xalqaro hujjatlarda ekologik huquq va barqaror rivojlanish tamoyillari normativ darajada mustahkamlangan. Ushbu hujjatlarda davlatlarning ekologik siyosati kelajak avlod manfaatlarini hisobga olgan holda yuritilishi zarurligi belgilangan. Ayniqsa, “ehtiyotkorlik prinsipi” va “ifloslantiruvchi to‘laydi” tamoyillari ekologik huquqni amaliy jihatdan ta’minlashning asosiy instrumentlari sifatida qaraladi. MDH davlatlari olimlari ekologik huquqni asosan davlatning tabiiy resurslarni boshqarish siyosati va ekologik xavfsizlik tizimi bilan bog‘liq holda o‘rganadilar. Rossiyalik olimlar (Bogolyubov, Dubovik va boshqalar) ekologik huquqni mustaqil huquq tarmog‘i sifatida shakllantirib, uning asosiy prinsiplarini ishlab chiqqanlar. Ularning ishlarida ekologik huquqning davlat tomonidan tartibga solinishi va huquqiy javobgarlik masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

O‘zbekistonlik olimlar esa ekologik huquqni konstitutsiyaviy huquqlar tizimi doirasida tahlil qilib, fuqarolarning sog‘lom atrof-muhitda yashash huquqini asosiy inson huquqlaridan biri sifatida ko‘rsatadilar. So‘nggi yillardagi tadqiqotlarda ekologik siyosatni modernizatsiya qilish, “Yashil iqtisodiyot” konsepsiyasi va ekologik madaniyatni oshirish masalalari keng yoritilmoqda. Shuningdek, zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ekologik huquqning yangi yo‘nalishlari sifatida ekologik adolat, klimat huquqi (climate justice) va ekologik migratsiya masalalari ham o‘rganilmoqda. Bu yo‘nalishlar global iqlim o‘zgarishi sharoitida kelajak avlod huquqlarini himoya qilishning yangi huquqiy mexanizmlarini ishlab chiqishni talab etadi. Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kelajak avlodning ekologik huquqi ko‘p qirrali, kompleks va transdisiplinar xarakterga ega bo‘lgan ilmiy muammo hisoblanadi. U huquq, ekologiya, siyosat va axloq fanlarining o‘zaro integratsiyasini talab qiladi hamda global va milliy darajada yagona yondashuvni shakllantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda kelajak avlodning ekologik huquqi masalasini nazariy-huquqiy jihatdan o‘rganish va O‘zbekiston Respublikasida uni amalga oshirish mexanizmlarini tahlil qilish uchun kompleks ilmiy yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini huquqiy fanlar, xalqaro huquq nazariyasi hamda ekologik siyosat tahliliga oid zamonaviy ilmiy konsepsiyalar tashkil etadi.

Tadqiqot yondashuvi. Tadqiqotda tizimli yondashuv asosiy metodologik prinsip sifatida tanlandi. Ushbu yondashuv ekologik huquqni alohida huquqiy norma sifatida emas, balki davlat siyosati, xalqaro huquq, ijtimoiy munosabatlar va iqtisodiy jarayonlar bilan o‘zaro bog‘liq yaxlit tizim sifatida o‘rganish imkonini berdi. Shuningdek, institutsional yondashuv qo‘llanilib, ekologik huquqni ta’minlashda ishtirok etuvchi davlat organlari, xalqaro tashkilotlar va fuqarolik jamiyati institutlarining o‘rni va funksiyalari tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi:

- Qiyosiy-huquqiy tahlil – xalqaro hujjatlar (Rio deklaratsiyasi, Parij kelishuvi) va milliy qonunchilik o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar o‘rganildi;
- Normativ-huquqiy tahlil – O‘zbekiston Respublikasining ekologik qonunchiligi va konstitutsiyaviy normalari tahlil qilindi;
- Tizimli tahlil – ekologik huquqning huquqiy, ijtimoiy va iqtisodiy omillar bilan o‘zaro bog‘liqligi o‘rganildi;
- Kontent tahlili – xalqaro ilmiy adabiyotlar, monografiyalar va huquqiy hujjatlar mazmuni tahlil qilindi;
- Umumlashtirish va sintez – olingan natijalar asosida ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Tadqiqot obyekti va predmeti. Tadqiqot obyekti ekologik huquqiy munosabatlar tizimi va barqaror rivojlanish siyosati. Tadqiqot predmeti kelajak avlodning ekologik huquqini ta’minlashga qaratilgan huquqiy mexanizmlar va institutsional tizim.

Tadqiqotda quyidagi manbalardan foydalanildi: xalqaro huquqiy hujjatlar (BMT konvensiyalari, Rio deklaratsiyasi, Parij kelishuvi), O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va

ekologik qonunchilik, ilmiy monografiyalar va maqolalar, xalqaro tashkilotlar (UNEP, WHO) hisobotlari, statistik va tahliliy materiallar. Tadqiqot asosan nazariy-huquqiy tahlilga asoslangan bo‘lib, empirik dala tadqiqotlari (so‘rovlar yoki eksperimentlar) keng qamrovda o‘tkazilmagan. Shu bilan birga, ayrim xalqaro amaliyotlar qiyosiy tahlil asosida o‘rganilgan.

Mazkur metodologiya kelajak avlod ekologik huquqini kompleks tizim sifatida o‘rganish, uning huquqiy asoslarini chuqur tahlil qilish hamda milliy ekologik siyosatni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish imkonini beradi. Bu yondashuv ekologik huquqni faqat huquqiy kategoriya emas, balki barqaror rivojlanishning muhim institutsional elementi sifatida ko‘rib chiqishga xizmat qiladi.

Muhokama. Kelajak avlodning ekologik huquqi masalasi zamonaviy huquqiy tizimda nafaqat ekologik siyosatning tarkibiy qismi, balki barqaror rivojlanishning asosiy tamoyillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ushbu huquqning samarali ta’minlanishi ko‘p jihatdan davlatning ekologik siyosati, institutsional mexanizmlar, huquqiy normalarning ijrosi hamda jamiyatning ekologik madaniyat darajasiga bog‘liq. Tadqiqot natijalari asosida aniqlanishicha, kelajak avlod ekologik huquqining eng muhim nazariy asosi — bu avlodlararo adolat prinsipidir. Ushbu prinsipga ko‘ra, hozirgi avlod tabiiy resurslardan foydalanishda kelajak avlodlarning manfaatlarini cheklamasligi, aksincha ularning yashash huquqini ta’minlashga mas’ul bo‘lishi lozim. Biroq amaliyotda ushbu prinsipning to‘liq tatbiq etilishi bir qator obyektiv va subyektiv omillar bilan cheklanib qolmoqda.

Birinchi muhim masala sifatida ekologik siyosat va iqtisodiy rivojlanish o‘rtasidagi muvozanatning murakkabligi ko‘rsatildi. Ko‘plab davlatlarda, jumladan rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda sanoatlashuv va iqtisodiy o‘sish ustuvor yo‘nalish sifatida qaralib, ekologik talablar ikkinchi darajaga tushib qolmoqda. Bu esa tabiiy resurslarning haddan tashqari ekspluatatsiyasiga va ekologik muvozanatning buzilishiga olib kelmoqda.

Ikkinchi muhim jihat — huquqiy normalarning ijro mexanizmlaridagi kamchiliklardir. Garchi ko‘plab mamlakatlarda ekologik huquqni tartibga soluvchi yetarli darajadagi qonunchilik bazasi shakllangan bo‘lsa-da, ularning amaliy ijrosi yetarli darajada samarali emas. Bu holat nazorat mexanizmlarining zaifligi, ekologik monitoring tizimlarining to‘liq raqamlashtirilmaganligi hamda huquqiy javobgarlik choralarining yetarlicha qat’iy emasligi bilan izohlanadi.

Uchinchi muhim masala sifatida institutsional tizimning fragmentatsiyasi qayd etiladi. Ekologik muammolarni hal etishda turli davlat organlari va tashkilotlar o‘rtasida yetarli darajada muvofiqlashtirish yo‘qligi ekologik siyosat samaradorligini pasaytiradi. Shu bois ekologik boshqaruv tizimini markazlashtirilgan va integratsiyalashgan model asosida takomillashtirish zarur. Shuningdek, tadqiqot davomida ekologik huquqni ta’minlashda xalqaro hamkorlikning o‘rni alohida ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Iqlim o‘zgarishi, transchegaraviy ifloslanish va bioresurslarning kamayishi kabi global muammolar bir davlat doirasida hal etilishi mumkin emas. Shu sababli xalqaro ekologik shartnomalar va global hamkorlik mexanizmlarini kuchaytirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat sifatida ekologik madaniyat va ekologik ta’lim masalasi ko‘rib chiqildi. Aholining ekologik ong darajasi past bo‘lgan sharoitda huquqiy mexanizmlar to‘liq samarali ishlamaydi. Shu bois maktabgacha ta’limdan boshlab ekologik tarbiya tizimini joriy etish, ommaviy axborot vositalari orqali ekologik xabardorlikni oshirish zarur.

O‘zbekiston Respublikasi misolida olib qaralganda, so‘nggi yillarda ekologik sohada bir qator ijobiy islohotlar amalga oshirilgan bo‘lsa-da, amaliy natijadorlikni oshirish uchun qo‘shimcha chora-tadbirlar talab etiladi. Xususan, “Yashil iqtisodiyot” tamoyillarini keng joriy etish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish hamda ekologik nazorat tizimini raqamlashtirish muhim ahamiyatga ega. Umuman olganda, kelajak avlodning ekologik huquqi murakkab, ko‘p qirrali va global xarakterga ega bo‘lgan huquqiy institut hisoblanadi. Uning samarali ta’minlanishi faqat huquqiy normalar bilan emas, balki iqtisodiy siyosat, institutsional

boshqaruv va jamiyatning ekologik madaniyati bilan uzviy bog‘liqdir. Shu sababli ekologik huquqni rivojlantirishda kompleks, tizimli va strategik yondashuv zarur bo‘lib qolmoqda.

Xulosa. Tadqiqot natijalari kelajak avlodning ekologik huquqi zamonaviy huquq tizimining eng muhim va strategik yo‘nalishlaridan biri ekanligini tasdiqlaydi. Ushbu huquqning mohiyati hozirgi avlod tomonidan tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish orqali kelajak avlodlarning sog‘lom va xavfsiz ekologik muhitda yashash huquqini ta’minlashdan iboratdir. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ekologik huquqni samarali amalga oshirish avlodlararo adolat tamoyili, barqaror rivojlanish konsepsiyasi va ekologik xavfsizlik prinsiplariga asoslanadi. Biroq amaliyotda ushbu tamoyillarni to‘liq tatbiq etishda institutsional muvofiqlashtirish, huquqiy ijro mexanizmlarining samaradorligi hamda ekologik madaniyat darajasi yetarli emasligi kabi muammolar mavjud. Shuningdek, tadqiqot davomida ekologik siyosatni iqtisodiy rivojlanish bilan uyg‘unlashtirish zarurligi, raqamli monitoring tizimlarini joriy etish, xalqaro hamkorlikni kuchaytirish hamda ekologik ta’limni rivojlantirish kabi muhim yo‘nalishlar aniqlangan. Ushbu yo‘nalishlar kelajak avlod ekologik huquqlarini amalda ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Umuman olganda, kelajak avlod ekologik huquqini mustahkamlash uchun kompleks huquqiy, institutsional va ijtimoiy chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Bu esa barqaror rivojlanishni ta’minlash va ekologik xavfsiz jamiyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent, 2023.
2. “Atrof-muhitni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonun. Toshkent, 2019.
3. Paris Agreement on Climate Change, 2015.
4. United Nations Environment Programme (UNEP) materiallari.
5. Bogolyubov S.A. Ekologik huquq asoslari. Moskva, 2020.
6. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya vazirligi hisobotlari. Toshkent, 2023–2025.